

VAAHTOKARKKI MUUTTUU MAKKARAKSI – VÄÄRIN KÄÄNNETTY VAI LUOVASTI OIVALLETTU?

Oikean ja väärän käännöksen ero vaikuttaa selvältä: jos käännös ei vastaa lähtötekstiä, kyseessä täytyy olla virhe. Viestin välittäminen kielestä toiseen saattaa kuitenkin vaatia sanatason merkityksistä poikkeamista. Mikä oikeastaan on käännösvirhe? Muuttuuko käsitys virheestä, jos kääntäjänä on ihmisen sijaan tekoäly?

Käännökset ovat arkipäiväinen, tuttu ilmiö. Niihin törmää kaikkialla kännykän käyttöohjeesta kaunokirjallisuuteen ja pakkauselosteista elokuvatekstityksiin.

Samanaikaisesti käännökset ja kääntäminen ovat kuitenkin varsin näkymättömiä asioita. Moni ei välttämättä kiinnitä käännöksiin juurikaan huomiota – paitsi jos käännetyssä tekstissä vaikuttaa olevan jotain pielessä. Käännöksistä löydetyt virheet tai ”käännöskukkaset” ovat vuosien varrella päätyneet kirjoiksikin (esim. Paakkinen 2003).

Niin ihmisten kuin koneidenkin tuottamien käännösten laatua ja virheitä tarkastellaan tietenkin myös käännösalalla ja tutkimuksessa. Erilaisia laadunarviointimenetelmiä on käytössä käännöspalveluja tarjoavien yritysten laadunvarmistukses-

sa, kääntäjänkoulutuksessa ja muussa arvioinnissa (esim. auktorisoidun kääntäjän tutkinto), sekä käännöstieteellisessä tutkimuksessa. Yksi lähestymistapa tähän on virheperusteinen arviointi, jossa tunnustetaan käännetyn tekstin virheitä ja luokitellaan niitä eri kategorioihin (esim. Konttinen & Veivo 2008).

Virhekategorioiden tyypillinen ylätasoinen jaottelu ovat kielivirheet ja käännösvirheet. Kielivirheet liittyvät tässä jaottelussa esimerkiksi kielioopin oikeellisuuteen, sujuvuuteen, luettavuuteen tai idiomaattisuuteen, eli siihen onko ilmaus kyseiselle kielelle ominainen. Kielivirhe ei kuitenkaan estä oikean merkityksen välittymistä käännöksessä. Käännösvirheet sen sijaan liittyvät nimenomaan tekstin merkitysisältöön: toiselle kielelle käännetyn version eli kohdetekstin

Suomeenkin on vuosisatojen varrella syntynyt runsain määrin uudissanoja juuri kääntäjien kehittämänä.

merkitys poikkeaa alkukielisestä versiosta eli lähtötekstistä.

Nopeasti ajateltuna käännösvirheen määritelmä vaikuttaa siis itsestään selvältä. Jos merkitys on käännöksessä muuttunut, kyseessä täytyy olla käännösvirhe. Eihän esimerkiksi vaahtokarkkia voi kääntää lenkkimakkaraksi. Käännöstieteen tutkimuksen ja kääntämisen käytännön näkökulmasta asia ei kuitenkaan ole näin yksiselitteinen.

Käännöstieteessä ekvivalenssi eli lähtö- ja kohdetekstin yksiköiden vastaavuus on ollut keskeinen kysymys jo vuosikymmeniä (Chesterman 2016). Ekvivalenssi tai vastaavuus ei toteudu pelkästään yksittäisten sanojen tarkoitteiden tasolla, vaan viestin välittäminen kielestä ja kulttuurista toiseen voi suorastaan edellyttää sanavastaavuuksista poikkeamista ja hyvinkin luovia oivalluksia kääntäjältä. Vastaavuuden ongelmia ja kääntäjien strategioita on kuvannut esimerkiksi **Ritva Leppihalme** (2007).

MERKITYKSEN ERI TASOJA KÄÄNNÖKSESSÄ

Monelle *Tenavat*-sarjakuvia lukeneelle ovat varmaankin tuttuja leirinuotiolle sijoittuvat tarinat, joissa Jaska Jokunen, Ressu tai muut hahmot pitelevät nuotion päällä tikun nokassa jotain. Amerikkalaisessa lähtötekstissä näissä tarinoissa paahdetaan vaahtokarkkeja. Suomenkielisissä käännöksissä 1980- ja 1990-luvuilla sen sijaan puhutaan makkarosta. Mistä tässä oikein on kysymys – onko kääntäjälle käynyt virhe?

Sarjakuvan kääntäjä **Juhani Tolvanen** (1996) avaa *Ruutujen välissä* -teoksessa taustaa, miten vaahtokarkki muuttui makkaraksi. Vielä nelisenkymmentä vuotta sitten Suomessa myydyt vaahtokarkit olivat hyvin erilaisia kuin amerikkalaiset, eikä niiden paahtaminen nuotiolla tikunnokassa ollut suomalaisyleisölle tuttu tapa. Vaikka *marshmallow* sinällään olisi ollut käännettävissä vaahtokarkiksi, konnotaatioiden eli mielleyhtymien tasolla sana ei olisi välittä-

nyt suomalaiselle lukijalle samaa merkitystä kuin amerikkalaiselle lukijalle. Erityisesti sarjakuvassa, jonka kohdeyleisönä ovat lapset, vaahtokarkeista puhuminen leirinuotion yhteydessä olisi saattanut tuntua suomalaisen lukijan mielestä kummalliselta tai häiritsevältä ja viedä huomiota itse tarinasta.

Kulttuurisesta erosta syntyi siis käännösongelma. Kääntäjä kuitenkin oivalsi, että kuvassa tikunnokkaan piirretty muoto muistutti lenkkimakkaran pätkää. Makkaroitahan Suomessa on tapana paistaa nuotiolla, joten viittaaminen käännöksessä vaahtokarkkien sijaan makkaroihin välittäisi lukijalle vastaavan mielleyhtymän ja tunnelman leirinuotiossa. Kääntäjän oivallus ja sanatason peruserkityksestä irrottautuminen auttoi löytämään käännösongelmaan luovan ratkaisun.

Käännösratkaisuja, jotka tuovat tekstin ikään kuin lähemmäksi kohdetekstin lukijaa hänelle tuttujen kielellisten ilmausten ja kulttuuristen ilmiöiden avulla, kutsutaan käännöstieteessä kotouttamiseksi. Tällaisia ratkaisuja tarvitaan usein erityisesti silloin, kun käännöksen lähtökulttuuri ei ole kohdeyleisölle tuttu. Sen vastaparina pidetään vierannuttavaa käännösstrategiaa, jossa lähtökielen ja -kulttuurin ilmaisutapoja ja ilmiötä nimenomaan tehdään näkyväksi eikä korvata kohdekieliselle lukijalle tutulla asialla. (Leppihalme 2007).

Lähtötekstissä esiintyvät ilmiöt ja käsitteet, joille ei kohdekielellä ole suoraa vas-

tinetta, saattavat edellyttää uusien sanojen ja ilmausten luomista kohdekieleen. Monien muiden kielten tavoin suomeenkin on vuosisatojen varrella syntynyt runsain määrin uudissanoja juuri kääntäjien kehittämänä (Häkkinen 2007).

Tarpeen uudissanojen luomiselle voivat aiheuttaa todellisen maailman tekniset ja yhteiskunnalliset ilmiöt, mutta myös esimerkiksi kaunokirjallisuuden kuvitteelliset maailmat ilmiöineen. Kohtaamiaan haasteita ja omia ratkaisujaan on käsitellyt esimerkiksi Harry Potter -kirjojen palkittu kääntäjä **Jaana Kapari-Jatta** (2008).

KONE KÄÄNTÄJÄNÄ

Käännöksiä tuotetaan nykypäivänä yhä enemmän myös automaattisesti erilaisilla tietokonesovelluksilla. Konekääntimiä kuten [Google Translate](#) ja [DeepL](#) on ollut käytössä jo pitkään.

Viimeisen parin vuoden aikana kääntämisen kentälle ovat tulleet myös suuriin kielimalleihin perustuvat generatiiviset tekoälysovellukset kuten [ChatGPT](#), [Copilot](#) ja [Gemini](#). Tekstin tuottamisen lisäksi niillä on mahdollista kääntää tekstiä ja puhetta. Generatiivisen tekoälyn toimintaperiaatteet eroavat jossain määrin ”perinteisemmistä” kääntimistä, mutta tuotteina molempien kääntämät tekstit voidaan katsoa konekäännöksiksi. Konekäännösten vertailu ihmisten

Kone ei ota huomioon tekstin ulkoista käänöstilannetta.

käännöksiin onkin herättänyt niin tavallisten käyttäjien kuin tutkijoiden mielenkiinnon.

Eräs tekoälylle ominainen piirre ovat niin sanotut hallusinaatiot, joissa tekoäly sepittää paikkansapitämätöntä tietoa. Konekäännöksessä hallusinaatio voi olla myös kääntimen tai generatiivisen tekoälyn tuottama sana, jota ei ole olemassa. Eräs esimerkki omista tutkimusaineistoistani on tapaus, jossa konekäännin oli tuottanut englanninkieliselle termille *spirulina algae* suomeksi vastineen ”kierulevä”. Suomen kielessä tällaista sanaa ei kuitenkaan ole, vaan kyseisestä levästä käytetään lainasanaa spirulina.

Kääntimen kehittämisen sanan taustalla on se, että englannin sanaa spirulina ei ilmeisesti ole esiintynyt opetusaineistona käytetyissä teksteissä. Algoritmi pystyy kuitenkin koostamaan mahdollisia vastineita myös sanaa lyhyemmistä kirjainjonoista. Kirjainjonona tarkasteltu sana *spirulina* muistuttaa englannin sanaa *spiral*, mikä on ilmeisesti johtanut kääntimen tuottamaan kierteseen viittaavan vastineen. Onko ”kierulevä” siis välttämättä virheellinen hallusinaatio, vai voisiko kyseessä ollakin luova oivallus? Luovathan ihmiskääntäjätkin kieleen uudissanoja.

LUOVUUS KÄÄNNÖKSEN OMINAISUUTENA

Luovuutta on tarkasteltu käännöstieteessä niin kognitiivisena prosessina kuin teksteissä ilmenevinä piirteinä, jolloin tutkimus keskittyy käännösratkaisuihin. Luovan käännösratkaisun määritelmässä korostuvia piirteitä ovat uutuus, poikkeaminen lähtötekstistä ja käyttötarkoitukseen sopivuus (Bayer-Hohenwarter & Kußmaul 2020). Luova käännösratkaisu voi siis poiketa merkittävästikin sananmukaisesta käännöksestä ratkaistakseen kielten ja kulttuurien eroista syntyvän käännösongelman jollakin uudella, ennen näkemättömällä tavalla.

Konekäännöksen kierulevä voitaisiin teoriassa määritellä luovaksi käännösratkaisuksi: se ratkaisee käännösongelman eli lähtökielisen sanan vastineen puuttumisen uudella tavalla. Jos kohdekultuurin kieliyhteisö hyväksyisi tällaisen vastineen ainakin joissain tilanteissa toimivaksi, koneen muodostamasta vastineesta voisi ajan saatossa syntyä kielenkäyttöön vakiintuva sana.

Toinen olennainen kriteeri kuitenkin on, sopiiko ratkaisu käännöksen käyttötarkoitukseen. Lukijalle täysin tuntematon sana ei välttämättä välittäisi minkäänlaista merkitystä. Lisätiedon etsiminenkään ei onnistui-

si, koska koneen sepittämää sanaa ei löydy muualta. Tällainen käännösratkaisu ei siis palvelisi käännöksen tarkoitusta.

Vastaavassa tilanteessa ihmiskääntäjä pystyy harkitsemaan erilaisia vaihtoehtoja, esimerkiksi punnitsemaan, millainen uudissana on riittävän läpinäkyvä välittämään

sen merkityksen. Ihmiskääntäjä voi myös lisätä uudissanann rinnalle selitteen avaamaan sen merkitystä.

Riippumatta siitä, onko käännöksen tehnyt ihminen vai kone, kaikki poikkeamat lähtötekstistä eivät toki ole perusteltavissa luoviksi ratkaisuuksi. Sarjakuvakäännökse-

sä, jonka tavoitteena on tarinankerronta ja lukijan viihdyttäminen, vaahtokarkin muuttaminen makkaraksi on luova oivallus, joka palvelee käännöksen tarkoitusta ja kohdeyleisöä. Jos kyseessä sen sijaan on tuotteen pakkausseloste, jonka tarkoitus on välittää ostajalle tarkkaa ja todenmukaista tietoa pakkauksen sisällöstä, vaahtokarkin kutsuminen lenkkimakkaraksi on selkeästi virhe.

TIETOINEN HARKINTA EROTTA IHMISKÄÄNTÄJÄN KONEESTA

Käännöstilanne, käännettävän tekstin tyyppi ja käännöksen käyttötarkoitus vaikuttavat siihen, millaista merkityksen vastaavuutta tavoitellaan ja millaiset käännösratkaisut ovat hyväksyttäviä. Käännösstrategian ja yksittäisten ratkaisujen valinta edellyttää kääntäjältä aina kokonaisvaltaista harkintaa.

Tietoinen harkinta ja ongelmanratkaisu erottaakin ihmiskääntäjän toiminnan konekääntämisestä. Tekoälyn tuottama konekäännös perustuu opetusaineistosta – ihmisten tekemistä käännöksistä – laskettuihin todennäköisyyksiin eikä kone ota huomioon tekstin ulkoista käännöstilannetta.

Käännösvirheen määritelmä ei ole yksiselitteinen asia. Merkityksen muuttuminen toimii virheen kriteerinä sellaisissa tilanteissa, joissa tarkan ja täsmällisen tiedon välittyminen on ensisijaista. Toisissa tilanteissa, esimerkiksi kaunokirjallista proosaa tai lyriikkaa käännettäessä, sanoman ja tunnelman välittäminen saattaa edellyttää luovaa irrottautumista sanojen täsmällisistä tarkoitteista. Erehdyksen ja oivalluksen rajanveto kääntämisessä onkin siis monitahoinen kysymys.

—
Maarit Koponen on Itä-Suomen yliopiston käännöstieteen professori.

Maarit Koponen puhuu artikkelin aiheesta
Tieteen päivillä Helsingissä 11.1.2025.

KIRJALLISUUS

Bayer-Hohenwarter, Gerrit, & Paul Kußmaul. 2020. Translation, creativity and cognition. Teoksessa: Fabio Alves & Arnt Lykke Jakobsen (toim.), *The Routledge Handbook of Translation and Cognition*, 310–325. London / New York: Routledge.

Chesterman, Andrew. 2016. *Memes of Translation. The Spread of Ideas in Translation Theory*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.

Häkkinen, Kaisa. 2007. Kielen kehitys ja suomennoskirjallisuus. Teoksessa: H. K. Riikonen, Urpo Kovala, Pekka Kujamäki, & Outi Paloposki (toim.), *Suomennoskirjallisuuden historia 1*, 162–171. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kapari-Jatta, Jaana. 2008. *Pollomuhku ja Posityyhtynen*. Helsinki: Tammi.

Konttinen, Kalle, & Outi Veivo. 2008. Kääntämisen arviointi työelämässä ja koulutuksessa. *MikaEL: Kääntämisen ja tulkkauksen tutkimuksen symposiumin verkkojulkaisu*, 2. <https://doi.org/10.61200/mikael.145929>

Leppihalme, Ritva. 2007. Kääntäjän strategiat. Teoksessa: H. K. Riikonen, Urpo Kovala, Pekka Kujamäki, & Outi Paloposki (toim.), *Suomennoskirjallisuuden historia 2*, 365–373. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Paakkinen, Jouni. 2003. *Yhdeksänmetrinen maasika: käännöskukkasten parhaita*. Jyväskylä: Atena.

Tolvanen, Juhani. 1996. Vaahtokarkista lenkkimakkaraksi: ajatuksia sarjakuvan kääntämisestä. Teoksessa: Juha Herkman (toim.), *Ruutujen välissä: näkökulmia sarjakuvaan*, 207–209. Tampere: Tampere University Press.